

STEN CARLSSON / JERKER ROSÉN

SVENSK
HISTORIA · II

Tiden efter 1718

AV STEN CARLSSON

Andra upplagan

SVENSKA BOKFÖRLAGET / *Bonniers*

Illustrationsredaktör: *Gunilla Curman*

Kartorna ritade av *Eva Tidal*

© 1961 *Sten Carlsson*

Printed in Sweden

STOCKHOLM. ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1964

Sverige under andra världskriget (1939—45)

Andra världskrigets utbrott genom det tyska angreppet på Polen den 1 september 1939 väckte djup förstämning i Sverige men skapade ingen panik. Någon direkt krigsfara syntes inte hota, och statsministern gav lugnande försäkringar om det försvarspolitiska läget ("vår beredskap är god"). Att den tysk-ryska pakten i augusti försatt Norden i en situation snarlik Tilsitperiodens beaktades föga. I själva verket var de personella

och materiella bristerna mycket svåra, och den förstärkta försvarsberedskap, som på grundval av tidigare beslut anbefalldes den 3 september, innefattade tills vidare blott begränsade inkallelser och materielförstärkning. En i september inkallad *urtima* riksdag beviljade stora försvarsanslag. Från december 1939 leddes den svenska krigsmakten av en överbefälhavare (O. Thörnell 1939-44, H. Jung 1944-51).

Omedelbart efter krigsutbrottet utfärdades en neutralitetsförklaring, och allmän enighet rådde om att Sverige borde söka hålla sig utanför kriget. Det förekom också, bl.a. från regeringshåll, deklARATIONER av innebörd, att kraftmätningens utgång för Sveriges del var av helt underordnat intresse. Känslomässigt var dock opinionsläget ett annat än 1914. Den starka tyskvänlighet, som då hade funnits i borgerliga kretsar, var numera kraftigt urholkad, först genom Tysklands allmänna tillbakagång efter 1918, sedan genom motviljan mot den tyska nationalsocialismens aggressiva utrikespolitik, judeförföljelser och despotism. Endast smärre grupper sympatiserade nu med Tyskland, antingen till följd av fasthållande vid 1914 års stämningar eller på grund av ideologisk förkärlek för den nya regimen. Den tyska propagandan i Sverige invercade föga på opinionen. I den mån direkta ställningstaganden förekom, gick de nästan alltid i västmakternas favör.

Redan i september 1939 utfärdade regeringen en rad exportförbud i avsikt att skydda den inhemska försörjningen. Den stora *järnmalmsexporten* till Tyskland (10 milj. ton 1938) måste emellertid fortgå: dels kunde eljest tyska militära repressalier befaras, dels behövde Sverige, som under de kalla krigsvintrarna drogs med svåra bränsleproblem, tillförsel av kol och koks från Tyskland, som även levererade handelsjärn och andra viktiga varor. Genom parallella underhandlingar med Tyskland och Storbritannien lyckades de svenska förhandlarna — ledande diplomater och affärsmän — få bägge makternas bifall till fortsatt export ungefär på 1938 års nivå, utan vare sig höjning eller sänkning. Däremot vägrade Tyskland att erkänna Sveriges sedan 1779 hävdade anspråk på fyra (ej tre) sjömil territorialvattengräns. Då detta hade stor betydelse för trafiken utanför Falsterbo, stängdes leden där för sjöfart och ersattes med den s.k. Falsterbokanalen, som öppnades för trafik 1942.

Vid krigets början höll alla sju Oslostaterna fast vid neutraliteten. Men något verkligt samgående mellan dem kom inte till stånd vare sig politiskt eller ekonomiskt. Icke ens inom den nordiska ramen kunde

intressena sammanjämkas. Ett nordiskt *statschefsmöte* i Stockholm i oktober 1939 blev en tom manifestation, vars fasad endast nödortfiktig dolde svåra sprickor. Rysslands territoriella krav på Finland hade då framkallat stark oro i Sverige, som dock inte ansåg sig kunna ge Finland något löfte om militärt stöd i händelse av krig.

Det *finska vinterkriget*s utbrott genom ryska angreppshandlingar den 30 november 1939 skapade bestörtning i Sverige, som plötsligt hade fått krig inpå knutarna. Det krav på en *samlingsregering*, som redan i september rests från bondeförbundshåll men då inte vunnit starkare ankläng inom de andra partierna, lät sig nu inte längre avvisa. Den 13 december var regeringen färdig. Statsminister Hansson kvarstod, liksom Wigforss, Möller, Sköld (försvarsminister efter Janne Nilssons död 1938), Pehrson-Bramstorp och Westman, medan Högerpartiet och Folkpartiet fick vardera två taburetter. Bagge blev ecklesiastik- och Andersson i Rasjön kommunikationsminister. Sensationell var Sänders avgång som utrikesminister till följd av meningsbrytningar i Ålandsfrågan. Efter det ryska fredsbrottet hade Sandler velat sätta Stockholmsplanen i kraft och låta Sverige medverka till snabba befästningsåtgärder på Åland, en politik som av hans regeringskolleger och tongivande riksdagskretsar (dock inte högerledningen) utdömdes såsom äventyrlig. Ny utrikesminister blev en yrkesdiplomat, envoyén Christian Günther.

Någon svensk neutralitetsförklaring gällande vinterkriget kom emellertid aldrig till stånd. Under denna konflikt var Sverige att betrakta som "icke-krigförande": Finland stöddes genom stora vapen- och materielsändningar — bl.a. omkring 84 000 gevär och 300 kanoner av skilda slag ur kronans egna förråd — transitering av krigsmateriel medgavs från västmakterna till Finland, finländska barn och invalider mottogs i Sverige, och stora insamlingar anordnades; hela den materiella hjälpen anses ha haft ett värde på bortåt 500 mkr. Mer än 8 000 personer enrollerade sig som frivilliga, och en särskild svensk *frivilligkår* bildades, som sattes in under krigets slutskede, då 33 man stupade.

Många, särskilt inom intellektuella och borgerliga kretsar, ville gå längre än så. Under parollerna "Finlands sak är vår" och "Åra, skyldighet, vilja" (Döbelns valspråk) hävdade de, att det låg i Sveriges eget intresse att genom reguljära truppsändningar stödja det vacklande broderfolket. Finlands regering anknöt till denna växande men något obestämda aktivism genom att i februari 1940 begära överförandet av på

frivillighetens väg uttagna sammanhållna svenska truppförband. Denna hemställan avvisades av den svenska regeringen, enligt mångas mening alltför bryskt. I detta läge bröt Gustaf V sin långa passivitet och avgav inför statsrådet en kort därpå offentliggjord deklARATION, som i sak sade detsamma som regeringens uttalande men på ett helt annat sätt underströk Sveriges medkänsla med Finland.

Finland satte nu sina förhoppningar till de båda västmakterna. Dessa beslöt också att söka genomföra en aktion via Narvik och Lappland, mindre dock av omtanke om Finland än av önskan att vinna kontroll över den svenska järnmalmsproduktionen; de räknade rent av med att kunna stationera en del trupper i Lappland. Den 2 mars tillfrågades Norges och Sveriges regeringar, huruvida de var villiga att medgiva genommarsch av allierade trupper. Svaret blev från båda hållen nej; riskerna för tyska och ryska repressalier var alltför påtagliga, och därtill kom, att den planerade truppsändningen (100 à 150 000 man) från militär synpunkt var uppenbart otillräcklig. Följden av avslaget blev en antisvensk kampanj i brittisk och ännu mer i fransk press. I själva verket skulle en allierad aktion längst uppe i norr ha sammanbundit Tyskland och Sovjetunionen på ett för västmakterna ödesdigert sätt.

Kort därpå, den 12 mars 1940, slöts *freden i Moskva*, varigenom Finland förlorade stora landområden. De förhandlingar, som föregick freden, förmedlades delvis av svenska regeringen, som därvid tycks ha låtit framskymta, att en svensk intervention under vissa förhållanden inte vore utesluten. I vad mån dylika påtryckningar kan ha påverkat ryssarna, är dock okänt.

Under vinterkriget var den personella svenska beredskapen ganska hög, med omkring 100 000 man under fanorna, huvudsakligen i Norrbotten. Efter Moskvafreden inleddes en rätt omfattande demobilisering, och södra och mellersta Sverige låg praktiskt taget försvarslost, när tyskarna den 9 april 1940 angrep *Danmark och Norge*. Attacken, som till stor del var förestavad av önskan att vinna kontroll över den svenska malmutförseln vid Narvik, medförde att Sverige nästan helt avstängdes från sina förbindelser västerut, samtidigt som kontakten avklippes med ungefär hälften av den svenska handelsflottan. Den svenska regeringen, som först på ett mycket sent stadium hade insett lägets allvar och som därför avböjt militärledningens begäran om mobiliseringsåtgärder, höll även i detta läge fast vid sin principiella neutralitet, som emellertid nu

utsattes för mycket svåra påfrestningar. Att tyskarna likväl inte gick till angrepp, berodde säkerligen mindre på respekt för Sveriges krigspotential än på omtanke om malmtillförseln. Så länge som kriget i Norge pågick, var de tyska trupperna dessutom utsatta för vissa risker, som kunde vara farliga att förstora. Troligen hade också rädslan för ryska motåtgärder en viss återhållande verkan på Tysklands skandinaviska politik.

Sveriges motståndskraft mot tyska påtryckningar var emellertid avsevärt nedsatt, och kraven beledsagades ofta av mer eller mindre förstuckna hotelser, vilkas reella innebörd var mycket svår att bedöma. För tyskarna var det i början speciellt viktigt att via Sverige kunna etablera kontakt mellan ockupationstrupperna i södra Norge och de förband, som med växlande framgång kämpade i Narvik. Redan i april framtvingades ett första medgivande från svensk sida, i det att tyskarna tilläts att genom Sverige transportera livsmedel, kläder och medicinsk utrustning samt läkare och sjukvårdspersonal upp till Narvik och att därifrån bortföra nära 800 matrosar, civilpersoner och sårade soldater. Ehuru det underströks, att transportererna var av "humanitär" art och att transitering av stridande personal och vapen avböjdes, så länge kriget i Norge pågick, var medgivandet uppenbart av militärt värde för tyskarna. Norrmännen irriterades också av Sveriges vägran att i rådande läge bistå dem med frivilligsändningar, vapen och ammunition. Ett mindre antal frivilliga tog sig dock över till Norge. Medan striderna i Norge pågick, dryftade Sverige och Norge den s.k. Narviksplanen, som dock snart avvisades av tyskarna: kring Narvik skulle skapas en neutral zon genom svensk ockupation.

Efter sin fullständiga seger i Norge på försommaren 1940 reste tyskarna nya krav på Sverige, som nu inte längre kunde hänvisa till någon lojalitetsplikt mot kämpande norska styrkor. De överväldigande tyska framgångarna på västfronten hade också förlamande verkningar, allra helst som vissa underrättelser tydde på att även den brittiska motståndsviljan sviktade. Sverige föll därför i betydande utsträckning undan för tyskarna. I juni började den s.k. *permittenttrafiken* (1940—43): en kontinuerlig, inom kort växande ström av uniformerade men obehäpnade tyska soldater transporterades per tåg till och från Norge över svenskt territorium; en del av transiteringen, den s.k. hästskotrafiken, gick från södra till nordligaste Norge över Värmland, Dalarna och Norrland. Inalles beräknas omkring 2 milj. man ha blivit transporterade. Dock

gjordes det förbehållet, att den sammanlagda tyska styrkan i Norge inte skulle få ökas. Även krigsmateriel transiterades.

Dessa eftergifter, som under den allra första tiden var mörklägda, innebar ett otvetydigt avsteg från den strikta neutralitetens väg. De föranledde också kraftiga protester från den brittiska regeringen och från den norska regeringen i London. Oppositionen inom Sverige, som delvis var mycket bitter, kom bl.a. till synes i Göteborgs handelstidning, där Torgny Segerstedt förde pennan, i den av Stockholmsakademiker dominerade veckotidningen Nordens frihet (1940-45) och i f.d. kommunisten Ture Nermans veckotidning Trots allt! (1939-45). Skönlitterära motsvarigheter var Vilhelm Mobergs historiska roman Rid i natt! (1941) och Eyvind Johnsons romanserie Krilon (1941-43). Klart anti-nazistiska och i regel mycket radikala var de under krigets senare skede framträdande s.k. fyrtioalisterna (Karl Vennberg, Erik Lindegren m.fl.), som emellertid huvudsakligen rörde sig i en exklusiv, freudianskt färgad symbolvärld; liknande stämningar fanns i det surrealistiska måleriet och (något senare) i den unge regissören Ingmar Bergmans filmer. Några protyska tendenser framträdde knappast inom skönlitteraturen men väl inom pressen, där de av Torsten Kreuger (Ivar Kreugers bror) 1937 förvärvade organen Stockholms-tidningen och Aftonbladet förordade ökad anpassning efter Tyskland.

För regeringen var den antityska agitationen ganska besvärande, inte därför att den skulle ha ansetts i och för sig oberättigad utan till följd av ständiga tyska protester och missnöjesyttringar. Hitler var personligen mycket känslig för smädelser och hade en föga vänlig inställning till Sverige, fastän bl.a. Gustaf V själv försökte lugna honom; den gamle monarken var för egen del ganska tyskvänlig, trots stark motvilja mot antisemitismen. Något större förståelse fann de svenska strävandena hos riksmarskalken Hermann Göring, som hade varit gift med en svensk adelsdam och stod i kontakt med den svenske industrimannen Birger Dahlerus, vilken på privat väg förmedlade en del fredskontakter före och under kriget. I mars 1940 erhöll regeringen en i början flitigt utnyttjad möjlighet att nedtysta misshagliga organ genom *transportförbud*, ett politiskt vapen som blev lika impopulärt som Karl XIV Johans indragningsmakt och som avskaffades 1944. Även konfiskationer av tidningsnummer förekom. Vården av den "andliga beredskapen", vars huvudparoll blev "Samhällsanda, vaksamhet, tystnad", överläts åt Statens in-

formationsstyrelse (1940—45). Åtskilligt spioneri och sabotage förekom under kriget, och ett stort antal personer, mest utlänningar, dömdes till stränga straff.

Större delen av folket fann sig emellertid ganska lätt i restriktioner och utrikespolitiska friktioner, blott huvudsyftet, fredens bevarande, därmed gagnades. Ett av Gösta Bagge vid en gemensam förstamajdemonstration 1940 fällt yttrande, att "vi ha rullat ihop oss som igelkotten inför faran, med taggarna åt *alla håll*", tolkade ganska väl stämningen i vida kretsar. Partipolitiskt var det socialdemokraterna, som vann härpå, emedan statsministern personligen blev ett slags symbol för svensk neutralitetsvilja. 1940 års *andrakammarval* blev också den svenska socialdemokratiens största triumf genom tiderna. De fick 54 % av alla avgivna röster och 58 % av mandatena (134, + 22). Samtidigt vann de majoritet även i första kammaren. Socialistiska partiet, som utvecklats i nazistisk riktning, sopades bort, och kommunisterna, som haft en svår tid under finska vinterkriget, gick tillbaka (3, — 2). Alla de borgerliga partierna drabbades också av mandatförluster (ovan tab. 7). Samlingsregeringen kvarstod utan ändringar.

En viss tvekan rådde i april 1940 om hur pass vittgående mobiliseringsåtgärder som borde vidtagas. På sina håll befarades, att alltför drastiska beslut skulle kunna verka provocerande på tyskarna, som frampressade en svensk utfästelse om att ingen mobilisering skulle äga rum. Alla uppseendeväckande manifestationer undveks också, men i tysthet skedde en omfattande "organisering", så att från april till oktober 1940 omkring 400 000 man låg i beredskap. Kategoriklyvningen avskaffades, och ett statligt men frivilligt *hemvärn* skapades, bl.a. med tanke på gerillakrigets krav och bekämpande av luftlandsatta trupper. I 1941 års *värnpliktslag* fixerades den ordinarie övningstiden till 450 dagar, inklusive 90 dagars repetitions- och efterutbildningsövningar. Därtill kom beredskapstjänst av högst växlande längd. Värnpliktsålderns övre gräns höjdes 1940—41 i två etapper från 45 till 47 år. Civilförsvaret, som genom luftkrigets utveckling alltmer kom i förgrunden, blev 1944 föremål för en särskild lag, som ersatte tidigare, mera provisoriska bestämmelser. Försvarskostnaderna var redan under budgetåret 1939/40 uppe i 1,3 miljarder kr och belöpte sig under resten av kriget till omkring 2 miljarder kr per år, 14 gånger så mycket som 1936 års försvarsordning förutsatt. Redan i december 1939 beslöt riksdagen att pålägga en särskild

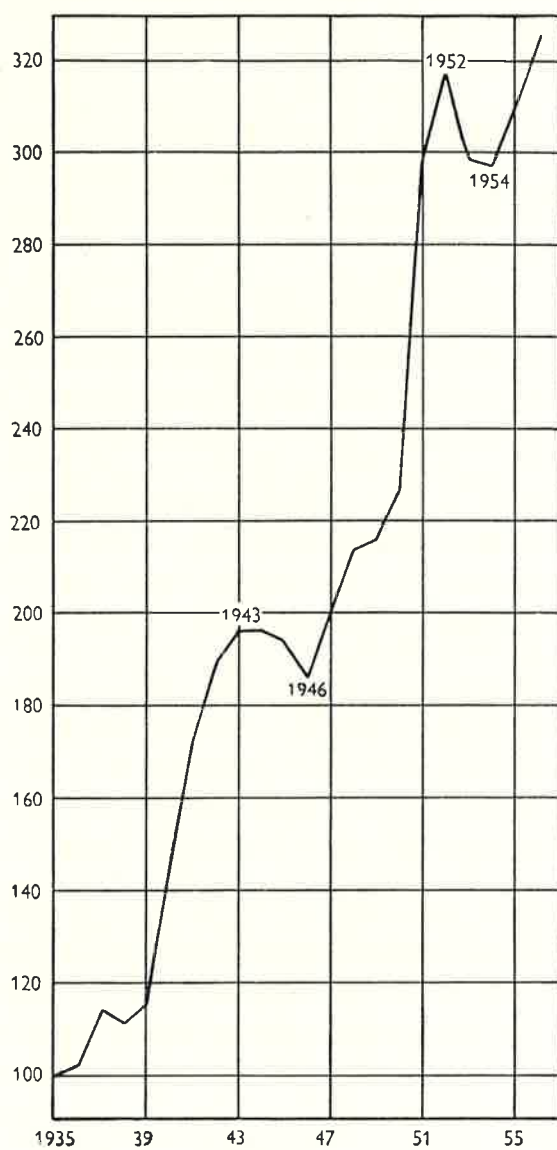

Diagram 12. Komerskollegii partiprisindex 1935—56. 1935 = 100.

Källa: Statistisk årsbok. Numera användes 1949 som basår (= 100). Medelvärde för 1956 enl. denna serie var 145, för 1957 147, för 1958 och 1959 144, för 1960 148, för 1961 151 och för 1962 154.

värnskatt, som till att börja med motsvarade 50 % av den ordinarie statsskatten men sedermera blev avsevärt höjd, särskilt för de högre inkomsterna och förmögenheterna. Genom beslut på 1940 års urtima riksdag infördes en *omsättningsskatt* på 5 %, som drabbade ungefär halva konsumtionen (ej de viktigaste livsmedlen) och intill sitt avskaffande 1947 inbragte 1 550 mkr. Betydligt mindre inbringande (410 mkr) var den krigskonjunkturskatt, som utgick 1940—47. Under åren 1940—42 tecknades dessutom tre *försvarslån* genom emissioner av statsobligationer på inalles omkring 2 500 mkr. Anslutningen, som stimulerades av en omfattande propaganda, översteg alla förväntningar. I vad mån lånen, såsom avsikten var, ledde till en inflationshämmande ökning av sparatet, är ovisst. De *pris- och lönestopp*, som proklamerades hösten 1942, hade i detta avseende en vida mer påtaglig effekt. Partiprisindex, som under åren 1939—42 stigit från 155 till 189 (1935 = 100), låg sedan i stort sett stilla till 1947 (diagram 12). Bostadskostnaderna hölls från 1942 nere genom en sträng *hyresreglering*. Från 1943 krävdes särskilt tillstånd för att uppföra byggnader.

Andra världskriget, särskilt den 1940 inträdda avspärrningen, ställde Sverige inför betydande försörjningsproblem, vilka överlämnades åt det nyinrättade *Folkhushållningsdepartementet* (1939—50) med underlydande organ, t.ex. Statens livsmedelskommission. Redan i oktober 1939 beslöts ransonering av bensin och lättbentyl, och motortrafiken, som nästan uteslutande måste ty sig till gengasaggregat, blev starkt inskränkt. Mycken omsorg ägnades åt bränsleförsörjningen. En under åren 1940—47 gällande lag om allmän *tjänsteplikt* utnyttjades på så sätt, att 20-åringar ålades arbete inom skogs- och torvhanteringen (1942—44). 1940 infördes ransonering av kaffe, te, socker, mjöl, bröd, fläsk och matfett, 1941 även kött. Skördeutfallen var klena både 1940 och 1941, och foderbristen var tidvis ganska svår. Av viktigare livsmedel var det endast mjölk, potatis och fisk, som undgick ransonering. Även textilier, skodon m.fl. varor ransonerades under krigets senare del. Livsmedelsransonerna var tidvis ganska små — särskilt hård var köttransoneringen 1942 — men någon hungervinter av samma slag som 1917/18 behövde svenska folket inte uppleva. Bortsett från fartygssänkningarna, som krävde över 1 000 svenska medborgares liv, satte kriget inga spår i dödstalen, som var lägre än någonsin. I vissa avseenden, t.ex. när det gällde tand-

rötan, torde ransoneringarna ha haft direkt hälsobringande verkningar.

Över huvud taget fungerade livsmedelsförsörjningen vida bättre än under första världskriget. Till följd av jordbrukets och boskapsskötselns uppsving under mellankrigstiden var Sverige numera praktiskt taget självförsörjande i fråga om livsmedel. Vidare var distributionsapparaten mycket effektivare än förr tack vare jordbrukets föreningsrörelse. Krigshandelspolitiken var också framgångsrikare än under första världskriget. Rörelsefriheten begränsades visserligen i hög grad genom beroendet av Tyskland — 1941 kom inemot 70 % av den svenska importen från Tyskland och de tyskockuperade länderna — men å andra sidan hade tyskarna, även efter erövringen av de lothringiska malmfälten 1940, så stort behov av den svenska malmen, att de vid flera tillfällen visade sig oväntat medgörliga i ömtåliga pris- och leveransfrågor. Det var också ett tyskt intresse, att Sveriges köp- och produktionskraft upprätthölls. Samtidigt visade briterne trots allt en ganska stor förståelse för de svenska svårigheterna. Även de hade intresse av landets självständighet: från Sverige fick de både värdefulla informationer och viktiga varor, t.ex. kullager. Efter överenskommelser med Storbritannien och Tyskland inleddes kring årsskiftet 1940/41 den s.k. *lejdtrafiken*, som innebar att ett mindre antal svenska fartyg, vilka inte medförde krigskontraband, längs vissa bestämda router fick förmedla varuutbyte mellan Göteborg och en del icke-krigförande länder, framför allt i Latinamerika (till december 1941 även USA). Denna trafik, som var mycket gagnelig för den hårt trängda svenska pappers- och pappersmassexporten, tillförde Sverige stora kvantiteter spannmål, ris, kaffe, mineraloljor, bomull, maskindelar m.m. Lejdtrafiken avbröts i april 1941 till följd av det tyska amiralitetets missnöje men kom åter i gång i juli samma år, då de politiska förhållandena ånyo ändrats genom Tysklands angrepp på Sovjetunionen den 22 juni och Finlands inträde i kriget.

Under tiden efter Moskvafreden hade *Finland* sökt åstadkomma ett försvarsförbund med Sverige, som ställt sig sympatiskt till denna tanke. Inom regeringen var särskilt Günther och Bagge förespråkare för en dylik politik, medan Andersson i Rasjön och Wigforss var mest negativa. Avgörande blev Sovjetunionens och även Tysklands bestämda motstånd. 1941 fick de stämningar överhand i Finland, som satte sina förhoppningar till en med tysk hjälp genomförd gränsrevision. Detta

ställningstagande väckte blandade känslor i Sverige, där sympatierna för Finland i många fall kom i konflikt med aversionen mot Tyskland, låt vara att denna på antikommunistiskt håll stundom neddämpades genom det tyska "korståget" i öster. Den humanitära verksamheten för Finland koncentrerades nu främst på anskaffandet av svenska fosterhem åt finländska barn. Antalet svenska frivilliga stannade 1941 vid knappt 1 000. En svensk bataljon deltog i belägringen av Hangö, där 31 man stupade. Sedan Hangö i december erövrats, återvände flertalet frivilliga hem, medan ett kompani sattes in på Svirfronten (1942—44).

Tyskarna kom 1941 med nya krav på Sverige. Främst önskade de nu transitering av 18 000 man, den s.k. *Engelbrechtdivisionen*, från Norge till Finland över svensk mark. Kravet, som stöddes av Finland, föranledde meningsbrytningar inom regering och riksdag. Störst var betänksamheten bland socialdemokraterna och därefter bland folkpartisterna. Fyra socialdemokratiska statsråd (Wigforss, Möller, Sköld och A. Gjöres) förordade avslag. Till dem, som bestämt föredrog ett jakande svar, hörde Gustaf V själv, som sade sig "inte vilja vara med" om Sverige svarade nej, något som på sina håll betraktades som ett hot om abdikation och av statsministern framställdes som sådant inför den socialdemokratiska riksdagsgruppen. Svaret blev också ja, men det underströks, att det var fråga om en "engångseftergift". Tyskarna gick nu med på lejdtrafikens återupptagande. Av övriga tyska krav, som framställdes under kriget i Finland, blev en del avböjda, medan andra bifölls, t.ex. rörande viss transitotrafik i luften ("kurirplanen") och transporter under svensk konvoj av tyska trupper och vapen över svenskt territorialvatten. I sitt s.k. andra borggårdstal på 85-årsdagen 1943 förklarade kungen, att världskriget tvingat honom till personliga ingripanden, som avvek från konstitutionell praxis under mera normala tider.

Under vintern 1942/43 ledde de tyska motgångarna i Nordafrika och vid Stalingrad till en avgörande storpolitisk förskjutning. Dock hölls de tyska leveranserna till Sverige fram till första halvåret 1944 på en anmärkningsvärt hög nivå till följd av tyskarnas permanenta behov av svensk järnmalm. Samtidigt som Sveriges förhandlingsläge mot Tyskland sålunda förbättrades, försvagades emellertid positionerna västerut. Särskilt intog USA från sitt inträde i kriget 1941 en kärv attityd mot de neutrala och avvisade ofta britternas mera toleranta och tålmodiga metoder. Sverige förklarades nu inte längre ha så mycket att frukta

söderifrån, på sin höjd en kortvarig tysk ockupation, och landet borde därför visa sin goda vilja genom att upphöra med en politik, som kunde leda till en förlängning av kriget och åsamka de demokratiska nationerna stora förluster. Särskilt kritiserades permittenttrafiken, vapentransiteringarna, järnmalmsexporten samt beviljandet av vissa krediter till Tyskland och Finland. Sverige hotades med starka reduceringar av oljeleveranserna, om inte dess hållning reviderades.

Inom ansvariga svenska kretsar rådde en allmän önskan om att snabbast möjligt bringa t.ex. permittenttrafiken ur världen. I övrigt fanns emellertid delade meningar. Medan stats- och utrikesministrarna samt de borgerliga partiledarna tycks ha förordat en konsekvent neutralitetskurs, var Wigforss och handelsexperterna böjda för en successiv anpassning efter de nya storpolitiska konjunkturerna. I stort sett blev det sistnämnda linje som segrade. Efter ultimativa brittiska och amerikanska påtryckningar med hot om lejdtrafikens slopande beslöt sålunda regeringen i januari 1943, med frångående av sin tidigare ståndpunkt, att tillåta två i Göteborg "infrusna" norska fartyg att utlöpa. Från västmakternas sida var det nu fråga om en "test case", avsedd att sätta Sverige på prov. När tillståndet väl erhållits, blev det inte begagnat. Men tyskarna stoppade lejdtrafiken, som förblev inställd till maj 1943, då de ljusa nätterna förbjöd de norska fartygens avgång. Från oktober 1943 till januari 1944 gällde återigen tyskt veto mot lejdtrafiken. Men 1944 svarade lejdbåtarna för 35 % av den svenska utrikeshandeln.

Under tiden hade svenska regeringen, under hävdande av att dess åtgärder alltid berodde på självständiga bedömanden, givit efter för flera andra västmaktskrav. I augusti 1943 upphörde sålunda vapentransiteringarna och permittenttrafiken. Tyskarna protesterade men kunde ingenting göra. Kort därpå slöts ett nytt *handelsavtal* med västmakterna, varigenom järnmalmutförseln sänktes från 10 till 7,5 milj. ton. Även andra exportbegränsningar gjordes, och några krediter till Tyskland kom inte längre i fråga. Den svenska exporten till Argentina blev också föremål för restriktiva ingripanden. I gengäld kunde Sverige motse ökad tillförsel av bl.a. mineraloljor. Tyskarna protesterade ånyo men slöt i januari 1944 ett nytt handelsavtal med Sverige, det sista under kriget.

Kort därpå tvingades Sverige att ytterligare revidera sin hållning och frånga sina utfästelser till tyskarna. Särskilt ondgjorde sig britter och

amerikaner nu över kullagerexporten. De ansåg sig här ha funnit tyskarnas "achilleshäls" och krävde snart, att Sverige helt skulle inställa sina leveranser. Amerikanerna antydde rent av, att de "av misstag" kunde komma att bomba SKF:s anläggningar i Göteborg. Följden blev, att hela det svensk-tyska handelsutbytet under andra halvåret 1944 successivt inställdes (jfr ovan diagram 8—10). I februari 1945 stoppade tyskarna lejdtrafiken.

Vändningen i kriget gjorde *Finlands* ställning mycket prekär. Så småningom uppstod en s.k. fredsopposition, som bl.a. hade försänkningar inom Svenska folkpartiet och även fick stöd av rikssvensk diplomati och opinion. Med svensk förmedling upptogs omsider förhandlingar med Sovjetunionen, vilka i september 1944 utmynnade i ett vapenstillestånd på ännu hårdare villkor än 1940. Finlands återuppbyggnad underlättades nu i någon mån genom materiell hjälp från Sverige. I samband med de tyska truppernas evakuering ur norra Finland uppstod strider, som föranledde svenska truppkoncentrationer vid gränsen. 55 000 människor med 32 000 kreatur flydde under hösten 1944 från Finland till Sverige. Vid samma tid anlände omkring 30 000 flyktingar från de av ryska trupper ockuperade baltiska länderna. Estlandssvenskarna, omkring 6 800 personer, hade redan dessförinnan i etapper tagit sig över till Sverige.

Stora flyktingskaror från *Danmark* och *Norge* kom också till Sverige, där utbildning och utrustning av danska och norska polistrupper påbörjades 1943 under svensk ledning. Samma år upptogs officiella diplomatiska förbindelser med norska regeringen i London. Humanitär hjälp, bl.a. genom bespisning av barn och åldringar i Norge, organiserades från 1942 av Svenska Norgehjälpen, som bl.a. stöddes av arbetsmarknadens stora organisationer. Hösten 1943 flydde omkring 11 000 danskar, huvudsakligen judar, till Sverige, sedan tyskarna hotat judarna med deportation och avvisat ett svenskt erbjudande om deras mottagande i Sverige. Humanitärt bistånd gavs även åt andra länder, t.ex. Grekland. De danska och norska motståndsrörelserna stod på olika sätt i kontakt med Sverige, varifrån krigsmateriel och varor smugglades in över gränserna. Svenska regeringen gav också direkt ekonomiskt understöd till Danmark och Norge. De tyska aktionerna mot universitetsfolk, fackföreningsmän och andra misshagliga element i Norge föranledde protester och i vissa fall diplomatiska *démarcher* från svensk sida. Allt veten-

skapligt och kulturellt samarbete mellan Sverige och Tyskland upphörde under krigets senare del.

1944 års *andrakammarval* speglade i viss mån de storpolitiska förskjutningarna. Kommunisterna, som drog nytta av de sovjetryska truppers framgångar och den allmänna haussen i intresset för Ryssland, tredubblade sitt röstetal och fick 15 mandat (+ 12), den ojämförligt största representation som de någonsin haft i andra kammaren. I Norrbottens län fick de 24 % av alla avgivna röster. Vinsterna gjordes huvudsakligen på bekostnad av socialdemokraterna, som miste majoriteten av väljarkåren och fick 115 mandat (— 19), dvs. jämnt hälften av platserna i kammaren. Högern gick något tillbaka, men borgerligheten som helhet vann 7 mandat (ovan tab. 7). Efter valen avgick Bagge och Andersson i Rasjön som partiledare, efterträdda av godsägaren Fritiof Domö, som tillhört samlingsregeringen sedan 1939, och professor Bertil Ohlin, som nu blev handelsminister. På 1945 års riksdag beslöts en sänkning av *rösträttsåldern* från 23 till 21 år, en ändring som motiverades av tjuogoettåringarnas insatser för försvaret och var ett nytt uttryck för det traditionella sambandet mellan värnplikt och rösträtt. Samtidigt avskaffades fattigvårds- och konkursstrecken vid politiska och kommunala val samt utskyldsstrecket vid kommunala val. Politisk och kommunal rösträtt tillkom därmed alla i Sverige mantalsskrivna svenska medborgare, som fyllt 21 år och inte stod under förmyndare.¹

Under andra världskrigets hektiska slutskede utvecklade den svenska utrikesförvaltningen, delvis på norskt initiativ, en livlig verksamhet för att från Tyskland hemtransportera i första hand alla skandinaver: svenskar som av olika skäl kvarhållits i Tyskland, svenskfödda tyskor och deras barn samt i koncentrationsläger internerade danskar och norrmän. På olika vägar, bl.a. genom massören Felix Kersten — finländsk medborgare av tysk-baltisk extraktion men verksam i Tyskland — lyckades de svenska förhandlarna upprätta kontakt med den tyske inrikesministern Heinrich Himmler, som visade sig mycket intresserad av denna kanal till yttervärlden, främst för att därigenom kunna nå västmakterna. En del av de svenska önskemålen villfors redan i slutet av år 1944, men de viktigaste resultaten uppnåddes sedan greve Folke Bernadotte i februari 1945 kopplats in i sammanhanget. Närmast verkade Bernadotte i sin egenskap av vice ordförande i svenska Röda korset, men i Himmlers

¹ Jfr ovan s. 648.

ögon torde det ha vägt åtskilligt tyngre, att han var Gustaf V:s brorson. Till att börja med kunde 7 000 danskar och norrmän sammanföras i ett läger utanför Hamburg. Sedermera gick Himmler med på att de transporterades till Sverige genom Röda korsets försorg, men huvudsakligen på statens bekostnad, och dessutom utvidgades verksamheten till icke-skandinaver, särskilt judar och fransyskor. Sammanlagt fördes på detta sätt omkring 19 000 personer ut ur det sammanstörtande Tyskland; andra grupper fick hjälp genom mera begränsade humanitära åtgärder. Bernadotte förmedlade å sin sida den 24 april genom Utrikesdepartementet ett anbud från Himmler till amerikanerna om att de tyska trupperna i väster skulle kapitulera för västmakterna. På Bernadottes begäran inbegreps Danmark och Norge i detta anbud, varvid det förutsattes, att de tyska trupperna där skulle kapitulera för amerikanska, brittiska eller svenska styrkor. Anbudet avvisades emellertid.

Redan i februari 1945 hade norska regeringen i London fäst Sveriges uppmärksamhet vid risken för att de tyska trupperna i Norge och Danmark före den slutliga kapitulationen skulle skrida till desperata terror- och förstörelseaktioner. Norrmännen hade då också försiktigt hört sig för om Sveriges benägenhet för diplomatiska och militära motåtgärder. Inom kort kom en liknande hänvändelse från dansk sida. Efter ytterligare sonderingar följde den 12 april en norsk framställning, som i praktiken innebar krav på svensk mobilisering. Sverige intog hela tiden en avvaktande och undvikande hållning, bl.a. av rädsla för att provocera tyskarna. Stödd bl.a. på de erfarenheter, som vunnits under förhandlingarna med Himmler, trodde svenska regeringen i motsats till den norska, att de tyska trupperna i Danmark och Norge var beredda att omedelbart nedlägga vapnen i händelse av ett sammanbrott i själva Tyskland. I slutet av april undersökte svenska regeringen däremot möjligheten av de tyska truppernas kapitulation i Norge och därpå följande internering i Sverige. Konkreta militära planer förelåg på svensk intervention i både Norge och Danmark. Alla dylika projekt strandade dock på västmakternas motstånd. Men statsministern lät tyskarna förstå, att Sverige inte överksamt skulle komma att åse, att de skandinaviska broderfolken utsattes för en meningslös förstörelse. Huruvida rädslan för svenska åtgärder kan ha påverkat tyskarnas beslut att kapitulera även i Danmark och Norge, är inte klarlagt.

Underrättelsen om Tysklands totala kapitulation den 7 maj 1945 häl-

sades med jubel i Sverige, som nu löstes ur en mångårig gastkramning. Mycket oklara begrepp rådde emellertid om Europas nya, i grunden förändrade situation.

- Allmänt:* W. THAM i Sveriges historia genom tiderna 5 (1948); Å. THULSTRUP, Svensk utrikespolitik under andra världskriget (Verdandis småskrifter 509, 1950); T. T:SON HÖJER i Svensk utrikespolitik under 1900-talet (1958). Viktiga aktpublicationer: SVENSK UTRIKESPOLITIK under andra världskriget (red. av R. Lundström och S. Dahl, Internationell politik 24, 1946); Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till utrikesnämnden av ministern för utrikes ärenden 1941-1945 (1945); KUNGL. UTRIKESDEPARTEMENTET, Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget, 1-4 (1947-48). Tyska aktstycken rör. transiteringsfrågor har publicerats av U. BRANDELL och Å. THULSTRUP i HT 1960.
- Försvaret:* B. FURTENBACH i Aktuellt o. historiskt 1959-60, 1961, 1962; H. MÜLLERN i samma tidskr. 1962, 1963.
- Handelspolitiken:* W. N. MEDLICOTT, The economic blockade (History of the second world war, United Kingdom civil series 5: 1-2, London 1952-59); dens. och AGNES H. HICKS i The war and the neutrals, ed. by A. and Veronica M. Toynbee (London 1956); B. STECKZÉN, Svenska kullagerfabriken (1957); G. HÄGGLÖF, Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget (1958); Å. THULSTRUP i HT 1961.
- Försörjningsfrågor:* A. BJÖRNBERG (red.), Hur Sverige ordnade folkförsörjningen under andra världskriget (1946).
- Förhållandet till Finland:* J. H. WUORINEN, Finland and world war II 1939-1944 (New York 1948); O. NYMAN, Februari Krisen 1940 (StvT 1953); dens. i HT 1954; HENRIK A. OLSSON, Två frågor rörande de svensk-finska förbindelserna 1939-1940 (StvT 1955); N. KINDBERG i Aktuellt o. historiskt 1957 (frivilligflyget); C. L. LUNDIN, Finland in the second world war (Bloomington 1957); P. G. ANDREEN i Svenska dagbl. 8/8, 9/8 1961; A. KORHONEN, Barbarossaplanen och Finland (övers. 1963).
- Förhållandet till Danmark och Norge:* N. ÖRVIK, Norsk militær i Sverige 1943-1945 (1951); dens., Norge i brennpunktet, 1 (1953); T. K. DERRY, The campaign in Norway (History of the second world war, United Kingdom military series 1, London 1952); W. HUBATSCH, Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940 (Göttinger Beiträge für Gegenwartsfragen 5, 1952, ny uppl. 1960); dens., Unruhe des Nordens (Göttingen 1956); dens. i Zeitschrift für Ostforschung 1960; J. HÆSTRUP, Hemmelig alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945, 1-2 (1959).
- Tyska påtryckningar:* Å. THULSTRUP, Med lock och pock (1962).
- Tidningspressen:* K. GUSTMANN, Die schwedische Tagespresse zur Neutralitätsfrage im zweiten Weltkrieg (Münster 1958); ESTRID ANCKER, Torgny Segerstedt (1962).
- Engelbrechtdivisionen:* O. NYMAN i StvT 1956, s. 61 f.; S. PLOBECK, Gustaf V och den tyska trupptransiteringsfrågan i juni 1941 (StvT 1959); N. HERLITZ i StvT 1959, s. 318 f.; HENRIK A. OLSSON i StvT 1963; E. TENGBERG i StvT 1963.

F. Bernadotte 1945: H. R. TREVOR-ROPER i *Athlantic Monthly* 1953; dens. i inl. till F. KERSTEN, *The Kersten Memoirs 1940—1945* (London 1956); KUNGL. UTRIKESDEPARTEMENTET, 1945 års svenska hjälpexpedition till Tyskland (1956); J. SCHARFFENBERG, *Folke Bernadotte og det svenske redningskorps 1945* (1958).

Interventionsplanerna 1945: B. FUKTENBACH och H. MÜLLERN i *Aktuellt o. historiskt* 1956; KUNGL. UTRIKESDEPARTEMENTET, *Förhandlingarna 1945 om svensk intervention i Norge och Danmark* (1957).

Medan Å. THULSTRUP (1950) och ännu mer U. BRANDELL (*Dagens nyheter* 20/10—17/11 1957) framhäver de svenska avstegen från neutraliteten under andra världskriget, lägger T. T:SON HÖJER (1958) något större vikt vid de svårigheter, som reste sig i regeringens väg. — S. PLOBECK (1959) hävdar i anslutning till bl.a. G. Andersson i Rasjön, E. Wigforss och tyska uppgifter men i polemik mot bl.a. G. Möller och C. Günther, att ett reellt kungligt abdikationshot förelåg 1941. Beslutet skulle emellertid enl. Plobeck ha blivit detsamma, vare sig Gustaf V ingripit eller inte. Mot Plobeck vän-der sig HENRIK A. OLSSON (1963) och E. TENGBERG (1963). — H. R. TRE-VOR-ROPER (1953, 1956) taxerar F. Bernadottes insats 1945 mycket lågt, en bedömning som avvisas av UTRIKESDEPARTEMENTET (1956) och J. SCHARF-FENBERG (1958).